

A hangos olvasástól a másodlagos szóbeliségig

Bevezetés Balogh József „Voces paginarum”
című írásához

Az elektronikus technológiák által közvetített kommunikáció (pl. a *Computer Mediated Communication*) sajátosságait vizsgálva hajlamosak vagyunk megfedkedezni arról a társadalomtörténeti beágyazottságról, amely egy távolabbi perspektívából teljesebb rálátást kínál a kutatás tárgyára. Pedig amikor a posztelméletek erdejében barangolva például a poszttypográfiára hivatkozunk, akkor érdemes néha azt is felidézni, hogy mi volt a „poszt” előtt, azaz milyen volt a társadalmi érintkezés az elektronikus kommunikációt vagy akár a nyomtatott könyv kultúráját megelőzően.

Ha elektronikus és behálózott környezetünkre tekintve – Marshall McLuhan, Walter Ong és Eric Havelock nyomán – azt mondjuk, hogy az új vagy másodlagos szóbeliség korában élünk, és kultúránk a tipografikus és orális minták sajátos keverékéből építkezik, akkor fontosnak tűnik az írásbeli és a szóbeli kultúra különböző jellegzetességeinek aprólékos megfigyelése is.

Amikor Balogh József¹ sorait böngészve a beszélt és írott kultúra különbségeiről olvasunk, óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy a néma olvasás és a nyomtatott szöveg térnyerésével miként halványult el az élőbeszéd jelentősége. Hogyan tűnt el a kimondásban rejlő öröm a nyomtatásban lelt szervezethez képest? Hogyan lett aktív résztvevőből passzív olvasó? Hogyan változott a részvétel misztériuma szimpla befogadássá? Mindez akkor válik igazán érdekessé, amikor fölfedezzük, hogy napjaink kommunikációs tendenciái ugyanennek a folyamatnak a visszafordulásáról árulkodnak. A részvételre épülő, valós idejű, interaktív kommunikációs modellek terjedése az elektronikus kommunikáció valamennyi területén megfigyelhető. Az írásbeliségről a telefon, rádió, televízió, hang- és videoszalagok, valamint az internet elektronikus technológiái által hordozott másodlagos szóbeliségre való áttérésnek mindennap szem- és fültanúi lehetünk. Az új vagy másodlagos szóbeliség természetesen nem létezhetne az írott és nyomtatott szövegek nélkül, hiszen folyamatosan ezekre támaszkodik, rájuk hivatkozik, és be-

¹ Balogh József (Gödöllő, 1893–Budapest, 1944): publicista, klasszika-filológus, irodalomtörténész. Az egyetemet Budapesten, Berlinben, Münchenben és Freiburgban végezte, 1918-ban doktori oklevelet szerzett. 1927-től 1935-ig a Magyar Szemle Társaság főtárgyalója. A *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* című lapok felelős szerkesztője. A Parthenon Egyesület szervezője a harmincas évek végétől. Szerkesztője az egyesület kétnyelvű klasszikusainak és tanulmányainak. Ebben a sorozatban jelent meg Balogh József fordításában Szent Ágoston könyve, a *Confessiones* (I–II. Bp., 1943). Az ókori és középkori latinság kutatása köréből számos cikke jelent meg a szaklapokban. Főbb művei: *Voces Paginarum. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*, Budapest, Franklin, 1921; *A klasszikus műveltségért*, Budapest, Parthenon, 7, 1934; *Szent Ágoston, a levéltár*, Budapest, Szent István Könyvek, 34, 1926.

lölük merít. Jelentőségének növekedése azonban azokra a mély társadalmi összefüggésekre – a tudás kognitív struktúrájára magára – kérdez rá, amelyekre legelemibb ismereteink épülnek.

Balogh József az elsők között hívta föl a figyelmet arra a folyamatra,² amelynek révén a hatodik és a tizenhetedik század között a keresztény kolostorokból kiindulva a középkori társadalmakban is általánosan elterjedt a néma olvasás. Ez a fordulat egy merőben új kommunikációs kultúra megjelenéséről tanúskodik, amelyben egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a vizuális térben strukturált írott, majd később nyomtatott szöveg. A kétféle kommunikációs kultúra különbözőségéről Balogh így ír:

A hangos olvasás önként és természetesen illeszkedik bele a hellén–római ókor retorikus világába, ahol közéletnek, nevelésnek és irodalomnak közös alapja a művészi formált élő és hangzó szó volt. Az ókor prózája – nem kisebb elme jött rá erre, mint Nietzsche – azért tűnik fel ma némiképp mesterkéltnek és rétorinak, mert nem volt egyéb, mint a hangos beszéd visszhangja. Régi korok írója elsősorban a halló fülhöz fordult, azt akarta megnyerni: az értelemhez, mint láttuk, csak a fülön keresztül lehetett hozzáférközni. Ma már másként van: aki hangosan olvas, aki felolvas, gyakorta nem érti meg az olvasott szöveget, és néma olvasással kell visszatérnie rá, hogy értelme felnyíljon előtte” (Balogh 1941).

Írásaiban Balogh számtalan helyen hangsúlyozza, hogy az olvasás elnémulásával a kommunikációs fordulat kétségtelen előnyei mellett sok minden el is vészett. „Az ókori retorika az emberi szó hangot és életet adott, értékévé avatta; a mai zsurnalizmus³ az emberi szót ólombetűbe temeti és devalválja. Napjaink *holt* betűjét méltán követi nyomon az élettelen néma olvasás” (Balogh 1921: 29–30). Az újkori néma olvasást tehát nem üdvözli felhőtlen lelkesedéssel, és számos helyen kimondva-kimondatlanul javasolja az élőszó ízének újrafelfedezését. Évtizedekkel korábban mintegy ráérez arra a jelenségre, amely a század második felére az elektronikus hírközlési technológiák térhódításával válik általánossá, s amelyet Walter J. Ong új vagy másodlagos szóbeliségként definiál.

Balogh József sorai között egy olyan világ körvonalai bontakoznak ki, amely merőben különbözött a mienktől. A szóbeli vagy retorikus kultúrájú társadalmak tagjai egészen máshogy érzékelték a környezetüket, mint ahogyan az írásbeli és főként a nyomtatásra épülő kultúra tagjai érzékelik. Az írásbeliség előtt *nem egyszerűen nem volt írás, hanem mást jelentettek a szavak*. Az írást – és főleg a nyomtatást – nem ismerő társadalmak szóbelisége olyan gondolkodási sémákat alakított ki,⁴ amelyeket mi, a tipográfiai logikán nevelkedettek gyakran alig-alig vagyunk képesek követni. Néhány évtizede az iskolázott világ újra ráébredt az elsődleges szóbeliség létezésére, valamint arra, hogy a szóbeliségre, illetőleg az írásbeliségre épülő kultúrák mélységesen különböznek egymástól. Ma már nehéz elképzelni, miként kerülhette el oly sokáig a kutatók figyelmét ez a különbözőség.

Walter J. Ong az 1982-ben megjelent *Orality and Literacy* (Szóbeliség és írásbeliség) című könyvében rendkívül érzékletesen mutatja be az írástól még meg nem érintett világ jellegzetességeit. Az ilyen világ társadalmi viszonyainak leírására az elsődleges szó-

² Balogh József század eleji felfedezései napjainkra a kommunikációelmélet legbefolyásosabb áramlatainak alappilléreivé váltak. Olyan teoretikusok hivatkoznak rájuk, mint Walter J. Ong, Paul Seanger, T. C. Skeat vagy Pierre Riché. Hajnal István közvetítésével azonban még ennél is jóval szélesebb az a kör, amelyre Balogh József írásai hatással lehettek.

³ Ne feledjük, Balogh József 1921-ben írta e sorokat!

⁴ Lásd például a különféle mnemonikus formulákat, a jelzős szerkezetű, ismétlődő ritmusú, rímeket tartalmazó emlékeztetőtechnikai paneleket.

beliség kifejezést használja. Az elsődleges szóbeliség viszonyai között az ismeretek nincsenek leírva, sőt ennek még a lehetősége sem létezik. Soha senki nem tud utánanézni semminek, mert ez a fogalom, hogy *utánanézni*, a szóbeliség kultúrájában nem létezik. A tudás nem tárgyasul könyv formájában, hanem az elhangzás pillanatában megsemmisül. A világról szerzett ismeretek megőrzése a folytonos újrakimondással valósul meg. Tudni annyit jelent, mint ismételni, az ismételt felidézéshöz viszont emlékezetes formába kell önteni a fontos gondolatokat. Erre szolgálnak azok az emlékezettechnikai (mnemonikus) formulák, amelyek keresztül-kasul átszövik az elsődleges szóbeliség beszélt világát. Ilyen emlékezettechnikai formulák a jelzős szerkezetek, a párhuzamos mondatsémák (refrének), a rímek stb. Milman Parry – aki rámutatott, hogy a homéroszi eposzoknál nem az a fontos, hogy ki írta őket, hanem az, hogy ezek a szóbeliség viszonyai között keletkeztek, és csak később írták, másolták mondták tollba őket – számtalan helyen hívja fel figyelmünket az olyan, több tucatszor ismétlődő ritmizált frázisokra, mint amilyen a „leleményes Odüsszeusz”, a „rózsaujjú hajnal” vagy a „szent falú Trója”.

Minden érzékelés időbe ágyazott, de a hang egyszerűen elválaszthatatlan a jelen időtől. Ha megállítjuk a mozgóképet, és kimerevitünk egy filmkockát, akkor egy darab állóképet kapunk, de ha a hang futását állítjuk meg, akkor „állóhang” helyett csak a csend marad. Ahogy Ong írja: „Sound exists only when it is going out of existence” („A hang csak megszűntével létezik” – Ong 1982: 32). A hangot nem lehet elvonatkoztatni a jelen időtől. A szavak pedig, minthogy a hang kelti életre őket, mindig jelen idejű cselekvést jelentenek. A szavakat cselekedték, nem pedig leírták. A szó ily módon mindig esemény (volt), nem pedig leírt dolog.

A nyomtatás elterjedésével a hangzó szavak tárgyakká, térbelileg megformált látvánnyá váltak, amelyek immár nem kötődtek a beszélőhöz, hanem könyvek formájában tárgyasult gondolatokká lettek. A régi szellemi világban a hallás volt a meghatározó és nem a látvány. A hallás dominanciája még sokáig – a kéziratos kultúrára át a korai nyomtatásos kultúráig – változatlanul megmaradt. A változást az úgynevezett néma olvasási fordulat (*silent reading*) hozta. Eleinte – ahogy sok középkorkutató beszámol róla – az írást ismerő szerzetesek csakis hangosan tudtak olvasni, tehát még akkor is hangosan olvastak, ha magukban voltak.⁵ Az olvasást nem vizuális, hanem hallgatói folyamatként élték meg. A betűk hangokat jelentettek, nem pedig látványt. A kézzel írt kódexekben az írásjelek egyébként is rendkívül szabálytalanok voltak, hiszen nemigen létezett szabvány, illetve sok-sok, egymástól független szabványocsira létezett. Így tehát a hangzás alapján állapították meg, hol kell szünetet tartani, vagy hol fejeződik be a mondat. A nyomtatás fokozatos elterjedésével azonban ez a hagyomány lassan eltűnt. A nyomtatott szöveget a kézzel írottal szemben könnyebb volt olvasni, mert egységesebb rendszer szerint készült. Azért alakulhatott ki a néma és folyamatos olvasás, mert nem volt már szükség a hangzás szerinti értelmezésre. A nyomtatás, nem pedig az írás volt az, ami ténylegesen tárgyasította a szavakat és ezen keresztül a gondolkodást.⁶ A nyomta-

5 A ritka kivételekről, éppen Baloghot idézve ír Seanger híres munkájában, a *Silent reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society*ben (A néma olvasás hatása a késő középkori írásra és társadalomra) (Seanger 1982).

6 „Print situates words in space more relentlessly than writing ever did. Writing moves words from the sound world to a world of visual space, but print locks words into position in this space” („A nyomtatás szigorúbban helyezi el a térben a szavakat, mint ahogy az írás valaha is tette. Az írás a hangok világából a vizuálisan megragadható tér világába helyezi át a szavakat, a nyomtatás azonban lehorgonyozza a szavakat a tér bizonyos helyein”) (Ong 1982: 121).

tásnál a szavak olyan, előre elkészített egységekből készülnek, amelyek létezésükben megelőzik a szót, amelyet alkotnak. A nyomtatás tehát a betűk egyformaságával, a szavak látványának sematikus voltával, a szöveg vizuális egységekre szerkesztettségével azt sugallja, hogy a szavak maguk is tárgyak vagy dolgok, és nem csak megjelenésük az a nyomtatott szövegben. Az alfabetikus betűnyomtatásnál a szavakat külön-külön öntött betűkből állították össze, ezáltal a szót pszichológiailag is mélyen beágyazták az ipari fejlődés kultúrájába, hiszen éppúgy készítették el, „gyártották le”, mint bármely más iparcikket (McLuhan a futószalag kifejezést használja). A nyomdai folyamat teljesen egyforma tárgyakat hozott létre, amelyek helyettesíthető és pótolható részekből álltak. A nyomtatás, illetve a pontosan megismételhető vizuális közlemény következményeként jött létre a modern tudomány, amely nem tesz mást, mint hogy minél pontosabb szavakkal próbálja leírni statikusnak vélt tárgyait, tehát az „objektív valóságot”. A szóbeli kultúrájú világban az elbeszélő minden alkalommal másként mondta el ugyanazt a történetet. Nem a tárgyszerűség, hanem a beszéd öröme volt a fontos számára. A hallgatók pedig közbeszóltak, bekiabáltak, azaz részeseivé váltak az eseménynek. A nyomtatott szövegek ezzel szemben a lezártág érzését keltik. A nyomtatás azt reprezentálja, hogy egy szerző a végső formába önti a szavait. A már elkészült, kinyomtatott könyvbe nem lehet belebeszélni. Nem lehet hozzátenni, és nem lehet elvenni belőle; nem lehet részt venni benne, és nem lehet megváltoztatni azt, csupán követni lehet a szerző által sorról sorra előírt gondolatfolyamot.

Napjainkban egyre inkább teret nyernek a hangot adó elektronikus médiumok. A televízió, a rádió és a telefon révén az elektronikus technológia elvezet bennünket a másodlagos szóbeliség korába. Az információk óriási hányadát immár nem nyomtatott, hanem beszélt szövegekből nyerjük.

Az új szóbeliség feltűnő hasonlóságokat mutat a régivel: részvételi misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában s még az állandó fordulatok használatában is [...], de lényegét tekintve ez akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik (Ong 1982: 136).

A legizgalmasabbnak talán azok a kommunikációs modellek tekinthetők, amelyekben ténylegesen összekeverednek az írott, illetve a beszélt nyelv sajátosságai. Ilyenek az interneten található szöveg alapú (*text based*), de valós idejű (*real-time*) kommunikációs fórumok. Ezek a fórumok az üzenet – bár monitorra *írt szöveggént* jelenik meg – olyan gyors reagálást igényel, mint a *beszéd*, hiszen a leírt szavak azonnal láthatóvá válnak a kommunikációs partner számára is. Az ilyen szövegek hemzsegnak a hibásan induló, inkohereus mondatoktól, mert a résztvevők sokkal inkább élnek meg a helyzetet beszélgetésként, mint strukturált levélírásként. A részvétel öröme épülő spontán csevegést nincsen értelme megszerkeszteni, hiszen nem nyomtatják ki, nem tárgyasul, hanem az „elhangzás” után megsemmisül, mint a beszéd. A résztvevők folyamatosan reflektálnak, és közösen értelmezik az „elhangzottakat”. Az ilyen fórumokat vizsgálva (*chat roomok*,⁷ MUD-ok⁸ stb.) talán nem is járunk olyan messze a bekiabálásokkal és közbeszólásokkal tűzdelt hangos olvasástól. Attól a hangos olvasástól, amely a pillanatra orientált, lüktető retorikájával – elektronikus testvéreihez hasonlóan – életre kelti a holt betűt.

Czeizer Zoltán

7 „Beszélgető szobák” a hálózaton.

8 *Multi User Dungeons*, a szöveg alapú hálózati szerepjátékok legelterjedtebb típusa.

Felhasznált irodalom

- Balogh József (1921): *Voces Paginarum. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Budapest: Franklin.
- Balogh József (1926): *Szent Ágoston, a levélíró*. Budapest: Szent István Könyvek, 34.
- Balogh József (1941): Hangos betűk. In *Tükör*, január.
- Bolter, David J. (1990): *Writing Space: The Computer in the History of Literacy*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Czeizer Zoltán (1997): Játék és tanulás az Interneten. In *Educatio*, 4.
- Delany, Paul és George P. Landow (szerk.) (1991): *Hypermedia and Literary Studies*. Cambridge: MIT Press.
- Eisenstein, Elizabeth L. (1979): *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giese, Mark (1998): Self without Body: Textual Self-Representation in an Electronic Community. In *Firstmonday* (www.firstmonday.dk).
- Heim, Michael (1987): *Electric Language: A Philosophical Study of Word Processing*. New Haven: Yale University Press.
- Innis, Harold A. (1951): *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Landow, George P. (1995): *Hyper/text/theory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Malinowski, Bronislaw (1923): The Problem of Meaning in Primitive Languages. In C. K. Ogden és I. A. Richards: *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. London: Routledge and Kegan Paul.
- McLuhan, Marshall (1962): *The Gutenberg Galaxy*. Toronto: University of Toronto Press.
- Nelson, Ted H. (1981): *Literary Machines*. Swarthmore, PA: Self-published.
- Nyíri Kristóf (1993): Hagymány és társadalmi kommunikáció. In *Replika*, 11–12.
- Nyíri Kristóf (1996): Bölcsészettudományok az írásbeliség után. In *Világosság*, 6.
- Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*. London: Methuen.
- Parry, Adam (szerk.) (1971): *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Oxford: Clarendon Press.
- Reid, Elisabeth (1995): Virtual Worlds: Culture and Imagination. In *Cybersociety*. Steven G. Jones szerk. New Delhi: Sage Publications.
- Rheingold, Howard (1993): *Virtual Community*. New York: Addison-Wesley Publishing Company.
- Seanger, Paul (1982): *Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society*. In *Viator*, 13.
- Young, Jeffrey R. (1995): Textuality in Cyberspace: MUDs and Written Experience. In *Replika*, 15–16 (lemez-melléklet).
- Zolnai Béla (1926): *A látható nyelv*. Budapest: Minerva.